

”Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo.”

Skoleelevers møte med Auschwitz;
mellom forventninger og erfaringer

Kyrre Kverndokk

Tema Kultur och samhälle

Linköpings universitet

SE-601 74 Norrköping

Sverige.

E-post kyrre.kverndokk@isak.liu.se

Abstract

More than 25 million people have visited the Auschwitz Museum since its opening in 1947. Many of the visitors are schoolchildren from Europe, North America and Israel. In Norway, about 25 % of all teenagers make this journey. During these journeys the pupils have to relate to a number of social expectations as to how they are supposed to experience the meeting with the camp. After a visit in the camp one girl wrote: “I can’t really understand where I am, what has happened here, what history is. I don’t feel anything. I know I should cry, because all the others are crying. Why can’t I? Do I not have any feelings?” The article uses this girl’s text to discuss formations of meanings concerning the pupils’ visits to the camp. The author views the formations as negotiations which happen in the tensions between the pupils’ experiences and social expectations as to how the pupils are supposed to understand the visit.

Nøkkelord
*Holocaust
erindring
Bakhtin
forventninger
erfaringer*

Høsten 2004 fulgte jeg en tiendeklasse fra Oslo på en åtte dager lang tur til tidligere døds- og konsentrasjonsleire i Polen og Tyskland. Jeg var med som feltarbeider under hele reisen. I tillegg fulgte jeg elevenes forberedelser før avreise og deres bearbeidelser av inntrykkene etter at de var kommet hjem. Vel tilbake på skolen skrev de en sær oppgave om de inntrykk, opplevelser og refleksjoner reisen gav. Sær oppgavene bestod av ulike typer tekster på så vel bokmål, nynorsk som engelsk. Jeg fikk lese flere av besvarelsene, og blant dem

var det spesielt en av de nynorske tekstene som pekte seg ut. Den appellerte til meg fordi den hadde litterære kvaliteter som langt overgikk de andre elevenes arbeider, men mest fordi teksten så tydelig satte ord på noen av de forventningene som elevene bar med seg i møtet med den tidligere dødsleiren Auschwitz-Birkenau. Teksten er skrevet av en 15 år gammel jente som jeg har valgt å kalle Linda. I denne artikkelen vil jeg ta utgangspunkt i Lindas tekst for å drøfte hvordan skoleelevers reiser til tidligere døds- og konsentrasjonsleire kan for-

stås som en del av en større erindringsprosess. Jeg gjengir her hennes tekst i sin helhet:¹

Å grine

Da er eg her. Endeleg eller plutselig, eg veit ikkje. Men eg er her. Fullstendig til stades, men likevel heilt borte.

Eg veit kor eg er, sjølv sagt, eg er jo ikkje dum. Viss nokon spurde meg om kor eg var, så hadde eg kunne svara. ”Eg er på ein appellplass,” ville eg svara. Eg kunne sagt meir og. Eg kunne fortelje at eg var i Polen, i fangeleiren Auschwitz, omkring tre kvarter utanfor Krakow. Men så ville eg ikkje kunne seie meir. Kor er eg eigentleg? Eg klarar ikkje fatte kor eg er, kva som har skjedd her, kva historia er. Eg føler ingenting. Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo. Kvifor klarar ikkje eg? Eig eg ikkje kjensler? Eg står ein stad kor fleire menneske har vore drepen, også står eg bare her og ikkje grin.

Eg ser meg rundt. Ingenting er som eg hadde trudd. Det er mykje mindre. Eg har sett fotografi og laga mine egne førestellingar, der appellplassen er enorm. Men her kan eg jo sjå heile. Det er vakkert her. Blå himmel og grønt gras. Kor er all gjørma? Og kvifor er ikkje alt sort og kvitt? Brakkene er store, dei står der og ser stolte ut. Og over dei er det tre. Dei er store og flotte, dei kan sjå alt. Dei har også sett alt. Lurar på kva dei har sett. Eg lukkar augo, og manar fram fotografi og filmar eg har sett på skulen. Eg kan sjå korte glimt, dei skytt fram, men forsvinn igjen. Dei er frå same stad som eg er no. Menn overalt. På rekkje og rad. Dei er mange, utruleg mange. Og dei frys. No er det ikkje blå himmel lengjer. Det grøne

graset har blitt gjørme. Alle mennene ser like ut. Dei er like rette i ryggen, like slitne. Dei har like kleder, blå og kvite drakter. Dei heng kring som gardiner, fordi dei er så magre. Dei er fangar. Eg får så lyst til å hjelpe dei. Ta dei alle i handa, løfte dei ut av dette helvete, og inn i ei trygg og god seng. Eg vil fortelje dei at alt vil bli bra.

”Achtung.” Eg skvett av ei stemme like ved. Det er ein mann i grøn uniform. Ein tyskar, ein vakt. Eg kjenner at eg blir kald og sveitt. Eg blir redd. Han utstrålar hat. Han vandrar fram og tilbake mellom rekkjene. Plutselig stoppar han. Han stoppar framfor ein mann. Mannen ligg på bakken. Fangen har svima av. Mannen i grønt skrik igjen og trekkjer fram ein pistol. Så tar han tak i ein annan mann i kvitt og blått. Fangen får pistolen. Det blir heilt stille. Eg kan ikkje høyre noko, ikkje føle noko. Eg pustar ikkje. Eg bare ser kva som skjer. Eg ser han fyrer av. Eg ser mannen blir treffen. Eg ser blod, eg ser uro. Mye uro. Eg ser tre nye skot, tre menn faller. Eg kjenner ingenting. Det blir ro. Lufta står stille, alle har gitt opp. Blodet renn, og stivnar. Ingenting rører seg. Sakte pustar eg igjen. ”Achtung.” Eg skvett igjen. Ein tyskar braut stillheita. Ein tyskar braut seg inn i hjarta våre, eg reiv dei laus. Ein tyskar fjerna freden. Han fekk hjelpsemde, og gjorde det han ønska. Ein mann med grøn uniform stoppar framfor ein annan som ligg på bakken. Han i kvitt og blått er ikkje verd nokon ting. Han i grønt er hans Gud. Tyskaren trekker fram ein pistol. Eg klarar det ikkje. Eg lukkar augo.

Eg lever, trur eg. Så kjenner eg ei hand på skuldra mi. Ho er varm, og trygg. Eg opnar augo. Eg ser fargar, lys og varme. Eg snur meg, og møtar blikk-

et til venninna mi. Ho ser på meg. ”Du er heldig du,” seier ho. ”Som klarar å grine. Eg klarar ikkje eg, og eg føler meg så dum”. Så stryk ho vekk ei tåre frå kinnet mitt. Eg ser på treet. Vi har sett noko saman. Men vi klarar ikkje seie det. Det er fysisk og psykisk umogleg.

Å besøke en tidligere konsentrasjonsleir for første gang kan være en svært sterk opplevelse. Det er slett ikke uvanlig at tårene kommer frem. I Lindas fortelling beskrives imidlertid ikke gråten som umiddelbar og spontan. Derimot beskrives den som en nærmest påkrevd reaksjonsmåte: ”Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo. Kvifor klarar ikkje eg? Eig eg ikkje kjensler? Eg står ein stad kor fleire menneske har vore drepne, også står eg bare her og ikkje grin,” skriver hun. Når jeg-personen til slutt feller noen tårer, bekrefter venninnen det sosialt ønskerverdige i reaksjonsmåten: ”Du er heldig du,” seier ho. ’Som klarar å grine. Eg klarar ikkje eg, og eg føler meg så dum.’” Linda har kalt sin fortelling ”Å grine.” Men hvilken betydning tilskrives gråten i teksten? Uttrykker den noe mer enn det emosjonelle sjokket over å møte en tidligere dødsleir? Jeg har disse spørsmålene som utgangspunkt for å spore noen av de meningslagene som kan leses ut av Lindas tekst. Min interesse ligger ikke først og fremst i hvordan hun faktisk opplevde besøket i leiren. Den er snarere tekst- og fortellingsorientert. Jeg har valgt en narrativ tilnærming som et metodologisk grep for å vise hvordan teksten inngår i en større sosial minneproduksjon om annen verdenskrigs konsentrasjonsleirsystem og Holocaust.

Begrepet *sosial minneproduksjon* ble lansert av den Birmingham-baserte forskergruppen Popular Memory Group i 1982, og er blitt hentet frem i norsk sammenheng

av folkloristen Anne Eriksen (se Popular Memory Group 1982, Eriksen 1995 og Eriksen 1999). Gjennom teorien om sosial minneproduksjon forsøker Popular Memory Group å beskrive den samlede minneproduksjonen i et samfunn. Forskergruppen betraktet all kunnskapsproduksjon om fortiden som et sammenhengende kulturelt felt der kunnskap og fortolkninger skapes i en stadig meningsutveksling mellom ulike fortidsfortolkere. Begrepet sosial minneproduksjon og de teoretiske funderingene rundt begrepet retter fokuset mot *hvem* som definerer fortiden og *hvordan* forhandlinger om fortiden skjer. Med et slikt teoretisk utgangspunkt betrakter jeg minneproduksjonen rundt annen verdenskrig og Holocaust som en kontinuerlig forhandlingsprosess – eller som en samtale der ulike stemmer kommer til orde i ulik grad og vinner ulik grad av gehør. Å betrakte Holocausterindringen ut fra et slikt perspektiv betyr ikke at det er sannhetsgehalten i at den industrielle utryddelsen av store deler av den europeisk-jødiske befolkningen har funnet sted, som er gjenstand for forhandling. Snarere er det de symbolske betydninger denne tragedien har fått i etterkrigstiden som står i fokus.

Betraktes den sosiale minneproduksjonen som en kulturell forhandlingsprosess mellom ulike fortidsyringer, kan teorien kombineres med teorier om samspill mellom kulturelle ytringer. Her er jeg blitt metodologisk inspirert av den russiske litteraturviteren og språkforskeren Mikhail Bakhtins dialogteori.² Det Bakhtin kaller en teksts iboende dialogiske egenskaper er et bærende element i flere av hans arbeider, og i essayet *Spørsmålet om talegenrane* (Bakhtin 1998a) drøfter han dette inngående. Bakhtin tar utgangspunktet i selve kommunikasjonssituasjonen, og hevder at ytringen er talekommunikasjonens minste

”Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo.”

enhet. En ytring kan, ifølge Bakhtin, aldri vurderes løsrevet fra den kommunikasjons-situasjonen den inngår i. En ytring er alltid et svar på en foregående ytring, samtidig som den selv genererer et svar. Den inneholder spor av tidligere ytringer og sporer til senere ytringer, og inngår på denne måten i en evig dialog. Slik sett bør en ytring alltid studeres relasjonelt – i forhold til de ytringene den er et svar på, og i forhold til de svarene den selv genererer. Ytringen er ikke bare et innholdsmessig svar på en foregående ytring. Også genren som den er formet i, og de ordene som tas i bruk, er hentet fra tidligere anvendelser. Dermed får andres ordbruk og formspråk innpass i ens egen ytring. Slik bærer ytringen i seg flere stemmer og flere meningslag.

Bakhtins dialogteori er i utgangspunktet en svært konkret teori om språklig kommunikasjon, men kan lett appliseres på studier som går ut over det rent språklige. I essayet ”The Problem of the Text in Linguistics, Philology, and the Human Sciences An Experiment in Philosophical Analysis” utvider Bakhtin også selv dialogteorien til å gjelde alle former for tekstsystemer og tekstlige ytringer. Han tar her utgangspunkt i et utvidet tekstbegrep, og definerer tekst som ”any coherent complex of signs” (Bakhtin 1986:103). Dermed åpnes det opp for at det dialogiske analytiske perspektivet kan anvendes på alle former for kommunikative ytringer.

Den amerikanske sosiologen Jeffrey Olick har argumentert for at Bakhtins dialogisme kan brukes som en fruktbar innfallsvinkel til å studere erindringspraksiser. Ifølge Olick formes erindringen i en konstant dialog mellom fortid og nåtid. For det første, hevder han, er kollektiv erindring alltid i dialog med den fortiden som erindres. For det andre uttrykkes erindringen gjennom symboler, tematikker og ikke

minst genreformer som er utviklet og etablert over tid. Slik forholder de praksisformene som erindringen antar seg dialogisk til tidligere erindringspraksiser (Olick 1999: 381f). Å kombinere Bakhtins dialogisme med et erindringsperspektiv kan gjøre det mulig å få øye på hvordan oppfatninger og vurderinger av fortiden skapes, gjen-skapes, formes og omformes i en kontinuerlig fortolkningsprosess. Slik kan Lindas tekst forstås som én ytring i en større erindringsdiskurs rundt Holocaust og annen verdenskrigs konsentrasjonsleirsystem. I denne artikkelen er ambisjonen å følge noen av de dialogiske sporene som kan leses ut av Lindas opplevelsfortelling. Jeg vil bruke hennes tekst som et utgangspunkt for å diskutere hvilke stemmer som kommer i tale i denne formen for minneproduksjon, og hvordan de ulike stemmene virker sammen.

Den forventede gråten

Gråten er en svært intim følelsesmessig reaksjon som det kun i svært spesielle offentlige situasjoner finnes sosial aksept for. Det er for eksempel fullt ut sosialt akseptert – men ikke påkrevd – at man feller sine tårer i en begravelse eller i spesielle krisesituasjoner (jf. Alftberg 2004:70). Men som oftest hører gråten privatsfæren til. Og kanskje spesielt gjelder dette i tenårene, der sosial usikkerhet og dertil behov for å vise sosial styrke er så nærværende. Under mitt feltarbeid med Lindas skoleklasse ble det tydelig at gråten også for disse elevene hørte intimsfæren til³ – *bortsett* fra under besøkene i konsentrasjonsleirene. Her gråt flere av elevene åpenlyst. Dette er i og for seg ikke overraskende. Det som imidlertid er mer overraskende var enkelte av reaksjonene til de av elevene som *ikke gråt*. I Birkenau henvendte en av guttene i klassen

seg til en mor som var med på turen. Han spurte henne om hun hadde grått, og hun svarte ja. Han sa da at han selv ikke hadde grått og spurte henne om det er galt av ham å *ikke* gråte. Etter reisen uttrykte en annen elev det slik: ”Jeg syns det nesten var litt fælt at jeg ikke begynte å gråte” (Intervju med Siri, 6. januar 2005). Slik ble de sosiale forventningene til det å gråte eksplisitt uttalt. Dette er i seg selv interessant. Hvorfor er emosjonelle utbrudd mer akseptert i denne konteksten – ja, endog beundret og så tydelig moralsk ønskelig for 15-åringene?

Blant elevene i Lindas klasse valgte jeg ut ti stykker som nøkkelinformanter, en av dem var Linda. Jeg intervjuet dem både før avreise og etter hjemkomsten. I tillegg fikk jeg tilgang på dagbøker som disse elevene skrev underveis på reisen, samt de sær-oppgavene de skrev etter at de kom hjem. I intervjuene jeg gjorde med dem kom det tydelig frem klare forventninger til at de kom til å reagere følelsesmessig på møtet med leirene. Disse forventningene har ikke oppstått i et sosialt vakuum. På Lindas skole har det i mange år vært vanlig at elever i 10. klasse reiser på turer til døds- og konsentrasjonsleire i Polen og Tyskland. Rektor på skolen fremholder endog at reisene er blitt en tradisjon ved skolen. Flere av elevene har hatt søsken som tidligere har reist på slike turer, og de fleste kjenner også andre elever som har vært på tilsvarende reiser. Gjennom søsken og venner møter elevene på opplevelsesfortellinger fra liknende reiser. Et gjennomgående tema i disse fortellingene er nettopp beskrivelser av egne og andres følelsesmessige reaksjoner på møtet med leirene. Siri, en av de kvinnelige elevene, har to eldre søstere som begge har reist på klasseturer til de tidligere konsentrasjonsleirene. Fra dem fikk hun vite at ”nesten alle, ja, selv de kuleste gutta”

hadde grått i leirene (Intervju med Siri, 8. oktober 2004).

Men det er ikke bare i sine nære omgivelser elevene støter på denne formen for erfaringer, også fra ukjente mennesker blir elevene fortalt slike opplevelsesfortellinger. For å samle inn penger til turen var mange elevene ute i nærområdet og solgte kaker og vafler. En rekke lørdager stod også Linda og solgte vafler utenfor et stort byggevarerhus. Mens hun stod der, kom flere forbipasserende bort til henne og fortalte uoppfordret om sine egne erfaringer fra slike reiser. De mange opplevelsesfortellingene elevene møter kommuniserer ikke bare døds- og konsentrasjonsleirhistorien. De forteller også om sterke følelsesmessige reaksjoner på møtet med de tidligere leirene. Alle disse erfaringsfortellingene er med på å skape et forventningsbilde av reisen – der den emosjonelle innlevelsen og gråten blir en sentral del av forventningene.

I Lindas fortelling innfries ikke disse forventningene. For å frembringe gråten må jeg-personen derfor mane frem forestillinger om hvordan det kunne ha sett ut på stedet for litt over 60 år siden. Hennes beskrivelse av kontrasten mellom nåtiden og fortiden er her interessant. I teksten undrer hun seg over hvor vakkert det er på dette stedet. Hun spør seg selv: ”Kor er all gjørma? Og kvifor er ikkje alt sort og kvitt?” Det er tydelig at hennes forventninger til leiren er formet av filmer og bilder hun har sett. Filmreferansene tar hun også aktivt i bruk: ”Eg lukkar augo, og manar fram fotografi og filmar eg har sett på skulen.” Tretten dager før besøket i Auschwitz så Linda og klassen hennes *Schindlers liste*. Her ble hun presentert for sort-hvite skildringer av det brutale leirlivet med vilkårlige og hensiktsløse henrettelser. Denne filmatiske ballasten tar hun med seg inn i fortellingen. Den gjør det mulig for

jeg-personen å mane frem bilder, personer og hendelser fra fortiden, slik at hun til slutt kan felle sine tårer og innfri sine emosjonelle forventninger. Måten hun beskriver sin innlevelse i fortiden, og fremfor alt måten hun beskriver tilbakevingen til nåtiden vitner om at hun har gjennomlevd en sterk følelsesmessig opplevelse. Hennes fortidsinnlevelse blir nærmest beskrevet som en transestilstand som hun i siste avsnitt våkner opp fra. Oppvåkningen blir beskrevet som en tilbakevendelse til den vakre nåtiden, til lyset og til fargene: "Eg lever, trur eg. Så kjenner eg ei hand på skuldra mi. Ho er varm, og trygg. Eg opnar augo. Eg ser fargar, lys og varme." Kontrastene mellom fortidens ondskap og den vakre nåtiden hun våkner opp i er effektivt skildret, og beskriver en erkjennelsesprosess som ikke er av intellektuell art, snarere har den en emosjonell og inderlig karakter. Den er hinsides et analytisk og rasjonelt språk: "Vi har sett noko saman. Men vi klarar ikkje seie det. Det er fysisk og psykisk umogleg." For å nærme meg en forståelse av hva denne erkjennelsesprosessen innebærer, skal jeg her forlate teksten for å gå i store sirkler rundt den.

De institusjonelle vilkårene for reisen

I Norge er skoleturer til Auschwitz-Birkenau og andre tidligere døds- og konsentrasjonsleire sterkt institusjonalisert. Årlig reiser omkring 15 000 norske skoleelever på slike turer. Det tilsvarer omkring en fjerdedel av et årskull født på slutten av 1980-tallet. Reisene er lange: De fleste av dem går med buss fra Oslo til Krakow. Der besøker elevene Auschwitz-Birkenau. I tillegg er elevene turister i byen i to dager; de shopper og de besøker de verdensarvmerkede saltgruvene i Wieliczka-Bochnia utenfor byen. Fra Krakow reiser elevene videre til et kort besøk i Berlin, før reisen går til

Sachsenhausen og Ravensbrück. Fra Ravensbrück tar bussen dem hjem til Norge igjen. Det hele tar en uke.⁴

I Norge er det i dag to hovedarrangører for disse reisene – Aktive fredsreiser A/S og stiftelsen Hvite busser til Auschwitz. I reiseopplegg og ideologisk plattform er det lite som skiller dem. I informasjonsmateriellet og på nettsidene til Aktive Fredsreiser A/S og Hvite busser til Auschwitz er skoleturene tett knyttet opp til et tydelig uttalt verdibudskap som elevene forhåpentligvis skal ta til seg i løpet av turen.⁵ Skolen til Linda har benyttet seg av begge arrangørene, men den reisen Linda selv var med på ble arrangert av Hvite busser til Auschwitz. La meg derfor dvele litt ved denne organisasjonens virksomhet.

I formålsparagrafen til Hvite busser til Auschwitz heter det at:

Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz jobber for:

- * at historien ikke skal glemmes
- * at skoleelever skal inspireres til å få kraft og vilje til å ta personlig ansvar
- * at skoleungdom skal ha en bevisst holdning slik at de kjenner igjen de kreftene som kan true demokratiet
- * at ungdom skal bli oppmerksomme på fordommer, myter og holdninger som ikke er basert på menneskers likeverd.

(<http://www.hvitebusser.no/Webdesk/netblast/pages/index.html?id=100314>, lesedato 16. mai 2005)

Målene peker fra et generelt erindringsstandpunkt, at krigen ikke skal glemmes, til enkeltmennesket og enkeltmenneskets ansvar for å bære med seg grunnleggende menneskerettslige verdier. I alt informasjonsmateriellet som Hvite busser til Auschwitz har publisert, gjentas et menneskerettslig budskap der toleranse for andre mennesker og

vern av demokratiet er gjennomgangstemaet. Målet er å skape en personlig og emosjonell tilknytning til det verdibudskapet som kommuniseres gjennom reisen.

Stiftelsen legger vekt på at elevene også skal igjennom et grundig for- og etterarbeid. I forkant av reisen jobber skoleelevene aktivt med ulike typer forberedelser. På bussturen ned til Polen blir ulike dokumentarfilmer vist for å forberede elevene på møtet med leirene. I etterkant jobbes det med å bearbeide og videreformidle inntrykkene. Elevene arrangerer gjerne tema-kvelder for foreldre og søsken der inntryk-

kene blir formidlet. Stiftelsen anbefaler at elevene tar i bruk poesiformen som uttrykksmiddel for å bearbeide opplevelsene. Flere av diktene som elevene har skrevet, er publisert blant annet av Hvite busser til Auschwitz selv. Enkelte skoler har endog gitt ut egne diktsamlinger.

Også den reisen som Lindas klasse gjorde til Polen og Tyskland i oktober 2004 fulgte denne strukturen. De to siste ukene før de reiste var satt av til ulike former for forberedelser. Da så elevene film, hørte foredrag og møtte en tidligere konsentrasjonsleirfange. I etterkant av reisen skrev

I Birkenau gjennomfører elevene en blomsterseremoni ved den norske minneplaten. Det er mange grupper som besøker leiren samtidig, elevene må derfor vente på tur før de kan gjennomføre seremonien. (Foto: Kyrre Kverndokk).

“Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo.”

elevene sine sær oppgaver. De bestod av i alt fem kortere eller lengre tekster som behandlet så vel de historiske forutsetningene for den tyske nasjonalsosialismen og Holocaust, som elevenes egne forventninger og opplevelser på turen. Etterarbeidet ble avsluttet med en foreldrekveld i slutten av januar, der elevene fortalte om reisen og viste frem noen av sine fotografier. I tillegg ble noen av elevene bedt om å lese opp enkelte av sine tekster. Linda leste her opp teksten "Å grine".

Møtet mellom tidsvitner og elever

Sentralt i virksomheten til Hvite busser til Auschwitz står møtet mellom en tidligere norsk konsentrasjonsleirfange og skoleungdommene. I turprogrammet er det lagt opp til at en tidligere leirfange – et såkalt tidsvitne – skal være med elevene som guide; som guide i leirene og som veiviser inn i fortiden. Møtet mellom tidsvitnet og elever blir av Hvite busser til Auschwitz fremholdt som en betydningsfull overføringsprosess. Geir Lid, som er en av initiativtakerne til etableringen av Hvite busser til Auschwitz, sier at tidsvitnene bør betraktes som "rygggraden i hele Hvite bussers virksomhet, både rent pedagogisk, formidlingsmessig og når det gjelder troverdigheten i prosjektet" (Intervju med Geir Lid 16. februar 2004).

Tidsvitnenes deltakelse i virksomheten konkretiserer og personifiserer forholdet mellom nåtid og fortid. Fortiden blir virkelig og nærværende i nåtiden. Hvite busser til Auschwitz kaller selv reisene for dokumentasjonsreiser, og det som dokumenteres er i stor grad autentisitet; den ekte og udiskutable fortiden som både leirene og tidsvitnene representerer. Målet er å skape en ny generasjon *vitner*, eller som initiativtaker Helga Arntzen har uttrykt det:

Ingen kan fylle tomrommet etter dem [tidsvitnene] når de om få år er borte. Men bussturene til konsentrasjonsleirene vil likevel skape nye vitner som kan si: "Vi har sett det med egne øyne, og vi skal sørge for at verden aldri glemmer." Dermed blir dette ikke bare en reise tilbake i historien. Men også en reise i nåtiden og inn i framtiden (Arntzen 1997:15).

Det er således mer enn ren faktaorientert kunnskap som Hvite busser til Auschwitz ønsker å overføre til elevene. Gjennom virksomheten ønsker stiftelsen å skape en personlig relasjon mellom elevene og tidsvitnet, mellom elevene og tidsvitnenes fangeopplevelser og mellom elevene og døds- og konsentrasjonsleirenes bestialitet. Slik skal elevene selv danne seg sine egne minner og erfaringer basert både på møtet med leirene og møtet med tidsvitnene. De skal bli "witnesses of the witnesses", som den israelske antropologen Jackie Feldman har uttrykt det i forbindelse med tilsvarende møter mellom israelske skolebarn og jødiske Holocaustoverlevende (Feldman 2001: 165).⁶

Det sterke fokuset på tidsvitnets personlige fortidserfaring skaper imidlertid også et problem for virksomheten. Tidsvitnene er gamle – de fleste over 80 år, og mange av dem vil falle fra i løpet av de nærmeste årene. Uten tidsvitnenes deltakelse kan det oppstå et formidlingsmessig vakuum på reisene.⁷ Høsten 2004 var et vannskille i virksomheten til Hvite busser til Auschwitz. Fra og med denne høsten gikk de fleste av reisene uten tidsvitner. Likevel danner møtet mellom tidsvitner og elever fortsatt sentrum i virksomheten. Lindas klasse er her et typisk eksempel. Lindas lærer håpet lenge at klassen skulle få med seg et lokalt tidsvitne på reisen, men

av personlige grunner måtte han bli hjemme. I stedet møtte elevene ham tre ganger før avreise. Han fortalte da utførlig om sine erfaringer fra fangeleiren, og elevene fikk mulighet til å stille ham spørsmål. Intensjonen var at hans beretning skulle fungere som forståelsesramme for reisen. Under reisens gang gjorde reiselederen og lærerne sitt beste for å koble tidsvitnets erfaringer til det som elevene selv gjennomlevde. Tidsvitnet hadde blant annet sittet en periode i Sachsenhausen, og spesielt under besøket i denne leiren ble det referert hyppig til hans erfaringer. En svært tung opplevelse, som han hadde fortalt elevene om, var å gå den såkalte Schuhprüfstrecke på appellplassen i Sachsenhausen. Dette var

en flere hundre meter lang bane der de nyankomne fangene måtte gå og prøve ut slitesterkheten i ulike sko- og sålematerialer. Det var et ekstremt hardt arbeid og dødsprosenten blant de fangene som gikk Schuhprüfstrecke var høy. Da elevene besøkte Sachsenhausen fikk de selv prøvegå en del av denne banen. Referansen til tidsvitnets erfaring ble her gjort direkte og eksplisitt. Seinere under besøket i leiren la elevene også ned tre roser på den norske minneplaten på vegne av ham. Slik ble reisen og besøkene i leirene koblet til de personlige opplevelsene som tidsvitnet hadde fortalt elevene om.

Elevene går en del av Schuhprüfstrecke i Sachsenhausen. (Foto: Kyrre Kverndokk)

“Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo.”

Tidsvitnenes erfaringer og personlige erfaringsfortellinger

Når tidsvitnenes erfaringer formidles til elevene, gjøres det som regel som svært sammenhengende og lange selvbiografiske fortellinger. Med et narrativt perspektiv kan tidsvitnenes gjenfortellinger av egne erfarte opplevelser betraktes som såkalte personlige fortellinger eller personlige erfaringsfortellinger (*personal narratives* eller *personal experience narratives*), det vil si som relativt helhetlige og velstrukturerte fortellinger om hendelser som fortelleren selv har opplevd (se bl.a. Stahl 1977 og Labov og Waletzky 1997). Å betrakte tidsvitnenes fangeberetninger som *fortellinger* innebærer ikke at man trekker i tvil de erfaringene fortellingene bygger på. Det innebærer kun en erkjennelse av at erfaringer man har gjennomlevd alltid vil anta en narrativ form når de kommuniseres videre til andre. Studier av personlige erfaringsfortellinger har vist at slike fortellinger antar en fastere form etter hvert som de fortelles flere ganger (se Hodne 1988 og Kjus 2005). Samtidig som fortellingene beholder et individuelt preg, så inngår de, både når det gjelder genreform og innhold, i et intertekstuell spill med andre tilgrensende fortellinger og fortellingskomplekser. Slik er det også med tidsvitnenes erfaringsfortellinger. Hver enkelt tidsvitnes erfaringsfortelling er personlige fortellinger som beretter om individuelle opplevelser, samtidig inngår de i et nett av narrative representasjoner av annen verdenskrig (jf. Eriksen 1995 og Eriksen 2000).

Betraktes tidsvitnenes erfaringsfortellinger med et overordnet narrativt blikk, blir det tydelig at fangeberetningene innehar en enhetlig narrativ struktur som følger tidsvitnenes fangeforløp under krigsårene.⁸ Erfaringsfortellinger kan deles inn etter en klassisk narrativ tredelt fortellerstruktur –

med en begynnelse, en midte og en slutt. Fortellingenes første fase forklarer grunnlaget for oppholdet i en konsentrasjonsleir. Denne fasen innledes som regel med krigsutbruddet i Norge 9. april 1940, fortsetter med det begynnende motstandsarbeidet og følger hendelsene frem til arrestasjonen og oppholdet på Grini. Den andre narrative fasen forteller om transporten til kontinentet og gjennom beskrivelser av det første møtet med leirene leder den frem til fortellingenes hovedkomponent: oppholdet i de tyske konsentrasjonsleirene. Fortellingenes siste fase omhandler frigjøringen med de hvite busser i mars-april 1945, oppholdet i Sverige våren 1945 og avsluttes som oftest med hjemkomsten til Norge. I tidsvitnenes erfaringsfortellinger blir den romlige forflytningen bærende. Fortellingene beskriver en bevegelse fra en hjemlig trygg sfære til møtet med den ubeskrivelige ondskapen på et fremmed sted i en fremmed verden til en tilbakevending til friheten og livet – på ny i den hjemlige trygge sfæren. Ifølge de amerikanske lingvistene William Labov og Joshua Waletzky inneholder som oftest personlige erfaringsfortellinger en evaluering av fortellingen, der fortelleren tydeliggjør sitt perspektiv på hendelsesforløpet (Labov og Waletzky 1997). Slik er det også med tidsvitnenes erfaringsfortellinger. De er som regel eksplisitt knyttet opp mot et menneskerettslig verdibudskap som formidles til tilhørerne.

Strukturen i tidsvitnenes erfaringsfortellinger kan sees i lys av Bakhtins begrepsapparat, nærmere bestemt hans kronotopbegrep. En *kronotop* er for Bakhtin en sammensmelting av rommet og tiden til én enhet (Bakhtin 1988:14). I en kronotop blir tiden og rommet gjensidig avhengig av hverandre; tiden får en romlig dimensjon, og omvendt blir rommet tilført et tidsmes-

sig aspekt. En kronotop er et grunnlement, eller snarere en grunnleggende narrativt strukturerende enhet ved fortellingen. En kronotop kan forstås som et dialogisk begrep. En kronotop innehar for det første en indre dialogisk dynamikk i spennet mellom den romlige og den tidsmessige dimensjonen. For det annet, og mer relevant i denne sammenheng, kan kronotopen som en narrativt strukturerende form lånes inn i stadig nye fortellinger og slik danne intertekstuelle bånd mellom fortellingene. I sitt essay om kronotopen har Bakhtin selv vist hvordan grunnleggende litterære kronotoper kan spores gjennom litteraturhistorien (ibid.). I tidsvitnenes erfaringsfortellinger utgjør transporten til leirene i sentral-Europa, fangeoppholdet der og transporten hjem selve grunnkronotopen. Her danner reisen til ondskapens åsteder og tilbakevending til livet hovedstrukturen. Det er en erfaringskronotop der erfaring med den menneskelige ondskapen og den erkjennelsen som springer ut av denne erfaringen, står i fokus.

Reisen som rituell iscenesettelse

Den reisen elevene gjennomfører kan betraktes som en form for iscenesettelse av tidsvitnenes erfaringsfortellinger. Med et narrativt utgangspunkt kan reisene deles inn etter den samme tredelte strukturen som deres erfaringsfortellinger. Elevene beveger seg fra en hjemlig trygg sfære der forberedelsene på skolen peker frem mot reisens begivenheter. Selve reisen danner den narrative midtfasen og møtet med leirene er reisens innholdsmessige høydepunkt. Hjemkomsten og etterarbeidet fungerer som en siste iscenesettelsesfase der reisen evalueres. Den samme bærende kronotopen som virker strukturerende i tidsvitnenes erfaringsfortellinger, virker også strukturerende for elev-

enes reise og deres møte med konsentrasjonsleirene. I symbolsk forstand gjentar elevene tidsvitnenes reise til konsentrasjonsleirene og tilbake igjen.

Som iscenesettelse av tidsvitnenes erfaringsfortelling er det fristende å studere reisen i lys av klassisk riteteori, nærmere bestemt i lys av Arnold van Genneps og Victor Turners modell for *overgangsriter* (se van Gennep 1960 og Turner 1969). Kobles ritetankegangen til et minneteoretisk perspektiv kan reisen betraktes som en integreringsrite der elevene skal integreres i en viktig del av samfunnets kollektive fortidsforståelse. Slik skal de gjennom riten innvies i et erindringsfellesskap av ansvarlige voksne samfunnsborgere – et moralsk fellesskap som er fundamentert i felles grunnleggende verddivurderinger basert på kunnskap om en historisk erfaring.⁹ I ritelitteraturen er forbindelsen mellom riten og den kulturelle fortellingen som riten spiller ut mye diskutert. Den engelske sosiologen Paul Connerton hevder at ritens styrke ligger i at den skaper en direkte relasjon mellom den fortellingen som iscenesettes gjennom riten og dem som iscenesetter den. Riten virker dermed fellesskapsbyggende ved at den både skaper en felles erfaring hos deltagerne og samtidig skaper en forbindelse mellom deltagerne og det grunnleggende budskapet som riten fremfører (Connerton 1989).

Betraktes reisene med Hvite busser til Auschwitz som et overgangsriteperspektiv, kan forberedelsene før turen beskrives som en separasjonsfase. Her forbereder elevene seg til reisen, dets historiske innhold og dens verdibudskap. I rituelle termer kan man si at de forbereder seg på å forlate sine gamle roller. Selve reisen danner ritens liminalfase. Her er elevene isolert fra sine daglige sosiale omgivelser. Sammen utsettes de for sterke emosjonelle påkjenninger som

⁹”Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo.”

*Skoleelever på vei inn i
Auschwitz I.
(Foto: Kyrre Kverndokk)*

skal gi dem erfaringer og vurderinger som de skal bringe med seg tilbake til hverdagslivet. Etterarbeidet og presentasjon av reisen og dets budskap for foreldre og søsken kan betraktes som ritens inkorporasjonsfase. Med riteterminologi kan man si at elevene – betraktet som initiander – skal gjennomleve en rituell transformasjonsprosess, og at de nå føres tilbake til samfunnet

i en nyervervet rolle som innvidde i et verdibasert erindringsfellesskap.

Hva elevene rent faktisk opplever og hvilke kunnskaper de faktisk har tilegnet seg er her av mindre betydning. Viktigere i denne sammenheng er at den rituelle forvandringsprosessen står så tydelig i fokus i reisens oppbygging. Forventningene til elevenes følelsesmessige reaksjoner er der-

med knyttet til en mer fundamental forventning – til en kollektiv forventning om elevenes rituelle transformasjon. Denne forventningen finnes ikke bare i Hvite busser til Auschwitz' selvpresentasjon. På alle nivåer, fra medieomtale av reisene til skolens arbeid rundt reisen og foreldres forventninger til egne barn, er denne forventningen innbakt. I lys av dette blir elevenes forventning til at de skal gråte i leirene og deres faktiske tårer uttrykk for noe mer enn spontane følelsesmessige reaksjoner. De færreste av oss klarer å mane frem gråten på oppfordring. Derfor blir tårene gjerne oppfattet som spontane og ufrivillige. Det gjør at de som oftest blir sett på som et tegn på indre bevegelse og ekte følelsesmessig engasjement. Dette er nettopp gråtens retoriske styrke (jf. Johansen 2002:14). Gråten blir en autentisitetsgarantist. Elevenes gråt synliggjør at de har gjennomgått den rituelle transformasjonen som de forventes å gjennomleve i møtet med leirene. Og det er nettopp denne forventede forvandlingsprosessen som Linda behandler i sin tekst. I sin fortelling har hun i komprimert form gjenfortalt innholdet i reisens rituelle iscenesettelse. I teksten blir det å gråte en metonymi på den forventede rituelle forvandlingen.¹⁰

Dialogisk eller monologisk minneproduksjon

Som en narrativ bearbeidelse av en forventet rituell forvandlingsprosess forholder Lindas fortelling seg ikke bare aktivt til reisen som rituell iscenesettelse. Den står også i et tydelig dialogisk forhold til tidsvitnets erfaringsfortelling. Den samme grunnkronotopen som bærer oppe både tidsvitnets fortelling og reisens iscenesettelse virker også strukturerende på hennes fortelling. I fortellingen gjøres det en forflytning

i tid fra den trygge og gjenkjennelige nåtiden til en fremmed og ond verden i en fortidsinnlevelse der tiden og rommet smelter sammen til én opplevelse og deretter til en tilbakevending til den trygge nåtiden. Slik transformeres jeg-personen symbolsk til et tidsvitne. Også i denne fortellingen danner reisen til ondskapens åsteder og tilbakevending til livet hovedstrukturen. Slik står Lindas tekst i et dialogisk forhold både til reisen som ritual og til tidsvitnets erfaringsfortelling.

Som del av en større kulturell samtale – en stadig pågående meningsdannende prosess knyttet til fortiden – eller med andre ord; en sosial minneproduksjon knyttet til annen verdenskrig og Holocaust, står Lindas tekst også i dialogisk relasjon til de forventningene som reisen er vevd inn i. Rundt reisene med Hvite busser til Auschwitz er det etter hvert dannet seg en tydelig formulert forventningstradisjon knyttet til hva elevene skal oppleve og hvilke følelsesmessige reaksjonsformer som kan spilles ut. Dermed formidler turene ikke bare en bestemt forståelse av døds- og konsentrasjonsleirenes historie, vel så mye er de med på å befeste bestemte forventede reaksjonsmønstre. Her blir elevene stående i et spenningsfelt mellom sine egne reaksjoner og opplevelser, og den forventningstradisjonen som turen er innbakt i. På et individnivå handler derfor dette spesifikke eksempelet på minneproduksjon like mye om håndtering av sosiale forventninger som historieformidling.

Mitt poeng er at det ligger flere meningslag oppå hverandre i Lindas fortelling. Tidsvitnenes fortellinger utgjør et lag, reisens rituelle karakter et annet og den sosiale forventningstradisjonen som elevene innskoles i, er et tredje meningslag. I denne teksten, og i den minneproduksjonen som denne teksten er en del av, går

disse meningslagende i dialog med hverandre og forsterker hverandre gjensidig. Hvis dette skal sees i lys av Mikhail Bakhtins dialogteori blir da spørsmålet i hvor stor grad teksten kan sies å være dialogisk. Stemmene i teksten ligner hverandre – de peker alle i samme retning. Teksten tenderer snarere mot enstemmighet enn flerstemmighet og den tenderer snarere mot å være monologisk enn dialogisk.

Motsetningen mellom dialog og monolog er grunnleggende i Bakhtins tenkning. Selv om anvendelsen av språket i utgangspunktet er dialogisk, så er språket, ifølge Bakhtin, stadig utsatt for monologisering. Bakhtin henter inn eksempler fra skjønnlitteraturen for å belyse dette. Dikotomien dialog–monolog er bærende i hans studier av Dostojevskijs diktning, der det dialogiske hos Dostojevskij blir kontrastert mot de monologiske tendensene hos Tolstoj (Bakhtin 2003). Men monologiseringsprosessen er også virksom ut over et skjønnlitterært univers (se Bakhtin 1998b og Fryszman 1998). I en større samfunnsdiskurs er det nettopp noen stemmer som streber mot monologisering og dominans over diskursen. Hvis en slik prosess lykkes, umuliggjør det motstridende ytringer. Den norske bakhtinoversetteren Audun Johannes Mørch benytter seg av et russisk eksempel for å belyse fenomenet. Han trekker frem ”det formidable sjokket det var å høre ordene *prestuplenija Lenina* – Lenins forbrytelse – uttalt på russisk tidlig på nittitallet. Dette var en umulig språklig sammensetning!” (Mørch 2003:15).

Monologiseringsprosessen blir tydelig i autoritære samfunn som det sovjetiske, men denne prosessen kan også være virksom i langt mindre autoritære sammenhenger. I sin analyse av den norske kollektivtradisjonen om annen verdenskrig legger

Anne Eriksen vekt på at kollektivtradisjonen spilles ut gjennom en rekke medier og ved bruk av en lang rekke genre. Likevel danner enkeltytringene ”et stort og harmonisk kor som kan kalles det norske samfunnets kollektive erindring om annen verdenskrig” (Eriksen 2000:31). Eriksen har brukt en myteanalytisk innfallsvinkel for å studere dette fenomenet (Eriksen 1995), og nettopp mytedannelse kan betraktes som et resultat av en vellykket monologiseringsprosess.¹¹

I fortellingen til Linda kan flere stemmer og flere fortellingslag identifiseres. Men disse tangerer alle hverandre, og teksten kan således betraktes som en del av en større monologiseringsprosess knyttet til Holocaust og annen verdenskrigs konsentrasjonsleirsystem. Denne monologiseringsprosessen griper ikke bare inn i hvordan elever omtaler og beskriver sine opplevelser fra møtene med de tidligere leirene. Gjennom at den griper inn i bearbeidingen og fortolkningen av opplevelsen griper den samtidig inn i selve opplevelsen.

De norske reisene til de tidligere tyske døds- og konsentrasjonsleirene oppleves utvilsomt som meningsfulle og lærerike for de aller fleste av de elevene som reiser på dem. Men til tross for reisenes åpenbare pedagogiske styrke er den monologiseringsprosessen som reisene inngår i med på å lukke, mer enn å åpne mulighetene for en grunnleggende diskusjon rundt de moralske og historiske dimensjonene ved reisene (jf. Feldman 2001:169). Spørsmålet blir da i hvilken grad det er mulig for elevene å relatere reisens opplevelser og reisens budskap til sin egen samtid og sitt eget liv.

Noter

1. I min gjengivelse er enkelte av tekstens opprinnelige bokmålsformer rettet til normerte nynorskformer.

2. Det var Leiv Sem som introduserte meg for denne måten å anvende Bakhtin på (Sem 2003).
  3. Her er det mulig at det finnes kjønnsforskjeller – men det fremgår ikke av mitt materiale.
  4. Hvite busser til Auschwitz tilbyr per i dag fire ulike turopplegg. Det jeg her har skissert er den vanligste reisen.
  5. Aktive Fredsreiser A/S eies og drives av Helga Arntzen. Arntzen var opprinnelig initiativtaker til Hvite busser til Auschwitz, men etter en periode med samarbeidsproblemer i ledelsen, gikk Arntzen i 1998 ut av organisasjonen og startet opp det konkurrerende selskapet Aktive Fredsreiser A/S.
  6. De norske tidsvitnene er i all hovedsak tidligere politiske fanger. Det sterke fokuset på dem gjør at reisene vel så mye er knyttet til de norske politiske fangenes skjebne under annen verdenskrig, som til Holocaust. Virksomheten er derfor blitt kritisert for ikke å skille tydelig nok mellom jødene og de andre norske fangegruppene skjebne. Dette aspektet ved virksomheten er ikke relevant for den analysen jeg gjør i denne artikkelen. For en videre drøftelse av dette aspektet ved virksomheten, se Kverndokk 2002.
  7. Hvite busser til Auschwitz har lenge vært klar over dette problemet og har arbeidet med ulike fremtidige formidlingsløsninger. Blant annet har stiftelsen gjennomført lange dybdeintervjuer med omkring 100 tidligere døds- og konsentrasjonsleirfanger. Håpet er at intervjuene skal kunne brukes i formidlingen. Stiftelsen har også begynt å benytte seg av barn og barnebarn av tidligere konsentrasjonsleirfanger som formidlere på reisen. I tillegg har Hvite busser til Auschwitz i samarbeid med Høyskolen i Vestfold utviklet et studietilbud på 30 studiepoeng, der siktemålet er å utdanne såkalte temaveiledere til reisene.
  8. Denne forenklete og svært komprimerte analysen bygger på intervjuer med ti tidsvitner, feltarbeid på to reiser med Hvite busser til Auschwitz og et manuskript som et tidsvitne bruker som grunnlag for sin formidling.
  9. Begrepet *erindringsfellesskap* er inspirert av Benedict Andersons begrep *forestilte fellesskap* (Anderson 1996). Erindringsfellesskap viser til de forestilte fellesskap som er tuftet på forestillingen om en felles historisk erfaring – en felles erindring (Bryld et al. 1999:74).
  10. Takk til Audun Kjus som hjalp meg til å se dette.
  11. En slik oppfatning av myten bygger på Roland Barthes myteforståelse. For Barthes er myten det som gjør bestemte fortolkninger av fenomener udiskutable. Myten ”forvandler historien til natur,” skriver Barthes (Barthes 1991:185).
- Alftberg, Åsa 2004. “Gråtens världar: perspektiv på mäns tårar.” I: *Kulturella perspektiv* 2004:4, s. 67–74.
- Anderson, Benedict 1996: *Forestilte fellesskap. Refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*. Oslo.
- Arntzen, Helga 1997. “Den som glemmer historien må leve den om igjen.” I: *Krigsinvaliden* Volum 42, nr. 1, s. 14–15.
- Bakhtin, Mikhail 1986. *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin.
- Bakhtin, Mikhail 1988. *Det dialogiska ordet*. Gråbo.
- Bakhtin, Mikhail 1998a. *Spørsmålet om talegenrane*. Bergen.
- Bakhtin, Mikhail 1998b. “Retorikkens løgnagtighet”: I: *Kultur og klasse* nr 86, s. 26–32.
- Bakhtin, Mikhail 2003. *Latter og dialog. Urvalgte skrifter*. Oslo.
- Barthes, Roland 1991. *Mytologier. Om ”mytene” i den moderne tids hverdag*. Oslo.
- Bryld, Claus, Lene Floris, Lars Handesten, Karl Johann Hemmersam, Bernhard Erik Jensen, Carsten Tage Nielsen, Marianne Poulsen, Anne Birgitte Richard, Søren Schou, Annette Vasström, Anette Warring og Torben Weinreich 1999. *At formidle historie – vilkår, kendetegn, formål*. Fredriksberg.
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge.
- Eriksen, Anne 1995. *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo.
- Eriksen, Anne 1999. *Historie, minne og myte*. Oslo.
- Eriksen, Anne 2000. “Krigsfortellinger. Episke strukturer i norsk erindringslitteratur om den 2. verdenskrig.” I: *Prosa* nr. 1 2000, s. 32–41.
- Feldman, Jackie 2001. ”Roots in

Litteratur

- Destruction: The Jewish Past as Portrayed in Israeli Youth Voyages to Poland.” I: Goldberg, Harvey E. (ed.) *The Life of Judaism*. Berkley, s. 156–171.
- Fryszman, Alex 1998. “Retorikkens løgnagtige tale og det fremmede blikk i spejlet.” I: *Kultur og klasse* nr. 86, s. 15–24.
- Hvite busser til Auschwitz.
<http://www.hvitebusser.no/Webdesk/netblast/pages/index.html?id=100314>, lese-dato 16. mai 2005.
- Hodne, Bjarne 1988. ”Personlige fortellinger.” I: *Norveg* nr. 31, s. 41–68.
- Johansen, Anders 2002. *Talerens troverdighet. Tekniske og kulturelle betingelser for politisk retorikk*. Oslo.
- Kjus, Audun 2005. “Jeg skal ta deg med bak senteret, så får du se hva som skjer...’ Fortellinger fra vitneboksen.” I: Bylander, Eric & Per Henrik Lindblom (red): *Muntlighet ved domstol i Norden. En rettsvetenskaplig, rettspsykologisk och rättsetnologisk studie av presentationsformernas betydelse vid domstol i Norden*. Uppsala. s. 291–315.
- Kverndokk, Kyrre 2002. “Jeg satte mine føtter ned der millioner har gått før meg’ – Auschwitz som erindringssted og i erindringspraksis.” I: *Tidsskrift for kulturforskning* Volum 1, nr. 3/4, s. 117–127.
- Labov, William og Joshua Waletzky [1967] 1997. “Narrative analysis: oral versions of personal experience.” I: *Journal of narrative and life history* Volum 7 1997. s 3–38.
- Mørch, Anders. J. 2003. “M. M. Bakhtin.” I: Bakhtin, Mikhail: *Latter og dialog. Utvalgte skrifter*. Oslo, s. 5–28.
- Olick, Jeffrey K. 1999. “Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8, 1945 Com-memorations in the Federal Republic of Germany.” I: *American Sociological Review*, Volum 64, s. 381–402.
- Popular Memory Group 1982. “Popular memory: theory, politics, method.” I: Johnson, Richard, Gregor McLennan, Bill Scharz and David Sutton: *Making Histories. Studies in history-writing and politics*. London, s. 205–252.
- Sem, Leiv 2003. “Framveksten av Falstad som minnestad.” Foredrag ved forskersymposiet *Krigen i etterkrigstiden i Norge og Tyskland: Identiteter mellom erindring og historie*. 6.–7. november 2003. Oslo Kongressenter. Upublisert manuskript.
- Stahl, Sandra D. 1977. “The Personal Narrative as Folklore.” I: *Journal of the Folklore Institute*. Volum XI, nr. 1–2, s. 9-30.
- Turner, Victor 1969. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York.
- van Gennep, Arnold 1960: *The rites of passage*. London.

Andre kilder

- Feltdagbok fra en reise med Hvite busser til Auschwitz, oktober 2004.
- Intervjuer med 10 tidsvitner, 10 tiende-klassinger fra Oslo og deres lærer.
- Intervju med Geir Lid, 16. februar 2004.
- Lindas prosjektoppgave: *Polenturen. En vandring mellom lykke og ondskap*.